

Paleoliitilist muinastaiet Doonaust Baikalini

Väino Poikalainen

Inimkonna muinasaeg on jaotatud tööriistade valmistamiseks kasutatud materjali alusel kolmeks ebaproportsionaalseks perioodiks: kivi-, pronksi- ja rauaajaks. Pronksi- ja rauaaja kestus erineb regioniti, kuid nad üheskoos mahuvad vähem kui 10 tuhande aastasesse ajavahemikku. Kiviaeg moodustab esiajast pikima, ligi kahe miljoni aastase perioodi ning on seetõttu jaotatud omakorda paleoliitikumiks (vanem kiviaeg), mesoliitikumiks (keskmine kiviaeg) ja neoliitikumiks (noorem kiviaeg). Eesti alal arvestatakse neoliitikumiks vahemikku 4900–1500 (Cal¹) eKr ja mesoliitikumiks vahemikku 9000–4900 (Cal) eKr (Kriiska 2001). Paleoliitikum kestis kuni viimase jääaja (200–10 at tagasi) lõpuni ning selle kultuuri kihtidesse on jälgi jätnud mitmed inimese (*Homo*) liigid. Tänapäevasele ehk nn kromanjooni inimesele (*Homo sapiens sapiens*) eelnes neandertallane (*Homo sapiens neanderthalensis* 200–30 at tagasi), püstine inimene (*Homo erectus* 1,6 milj – 200 at tagasi) ja osav inimene (*Homo habilis* 2–1,5 milj aastat tagasi) (Lambert 1991).

Uusimatele Lõuna-Aafrika ja Etioopia 130–150 aastatuhande vanustele koljuleidudele tuginedes võib tänapäeva (kromanjooni) inimese algkoduks pidada Aafrikat. Lähis-Ida vastavate antropoloogiliste leidude vanuseks on 90–100 at. Seega võis sisseränne neandertallastega asustatud Euroopasse toimuda Lähis-Ida kaudu. Uued asukad tõid kaasa ka uue arheoloogilise kultuuri (eluviisi, vahendid ja töövõtted), esmalt Kesk-Euroopasse umbes 45–40 at tagasi, seejärel Ida-Euroopasse üle 36 at tagasi ja Lääne-Euroopa aladele 36–32 at tagasi (Anikovitš 1999). Mainitud arengud toimusid paleoliitikumi lõppfaasis, mida nimetatakse ka hilispaleoliitikumiks. Paleoliitikumi lõpp on tüüpiliste esemeleidude põhjal jaotatud omakorda vastavateks arheoloogilisteks ajastuteks. Lääne-Euroopas on nendeks Moustier', Aurignac'i, Gravette'i, Solutré ja Madeleine'i ajajärk. Ida-Euroopas kasutatakse neljaastmelist hilispaleoliitikumi periodiseeringut: vanim staadium 50–38 at tagasi (Moustier'), varane staadium 37–27 at tagasi (Aurignac'i), keskmine staadium 26–20 at tagasi (Gravette'i), hiline staadium 20–11 at tagasi (Solutré ja Madeleine'i) (Sinitsõn 1999).

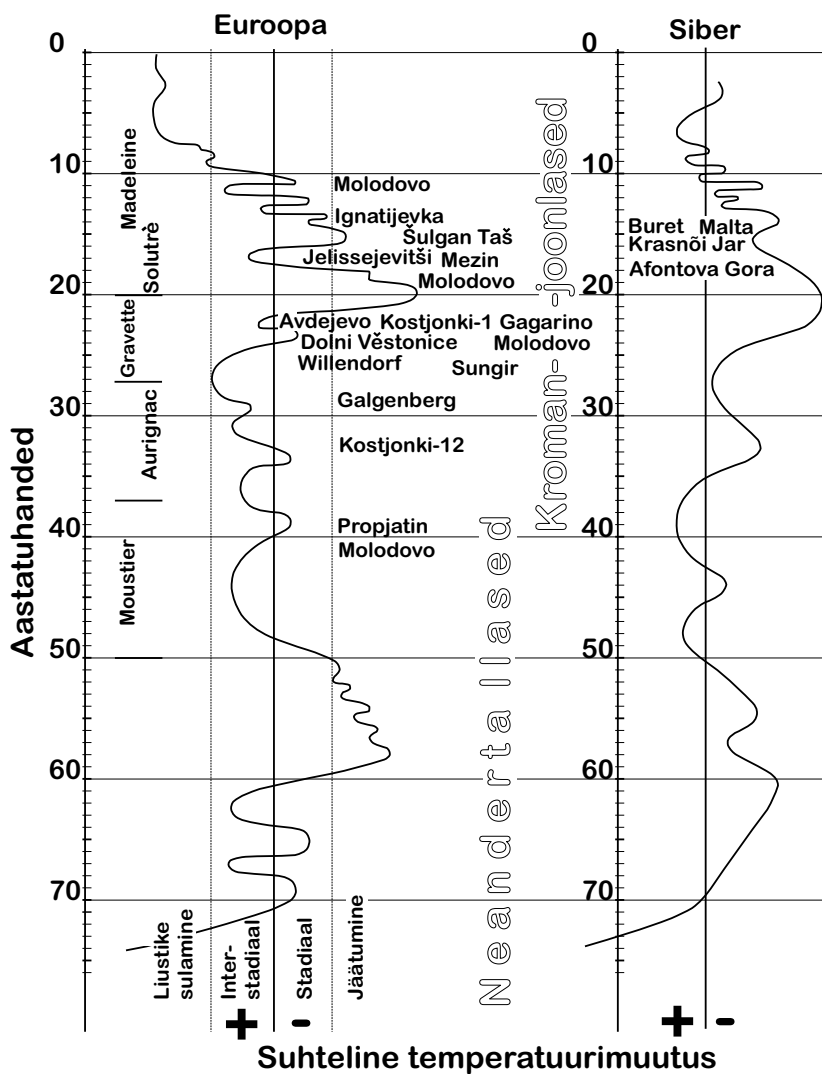
Materiaalse kultuuri areng oli vanema kiviaja jooksul konservatiivne. Olulisimad muutused elukorralduses toimusid alles meso- ja neoliitikumis seoses loobumisega anastavast elukorraldusest (korilus, küttimine, kalastus) karjakasvatuse ja maaviiljeluse kasuks. Sellele murrangule eelnes aga intensiivne intellektuaalse kultuuri areng, mille suurepärasteks ilminguteks on jääaja (ja ühtlasi paleoliitikumi) lõpust pärinevad muinastaideleidud.

Geograafiline situatsioon jääaja lõpus ja soome-ugri esihõimude päritolu teooriad

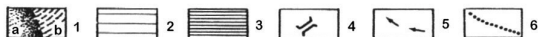
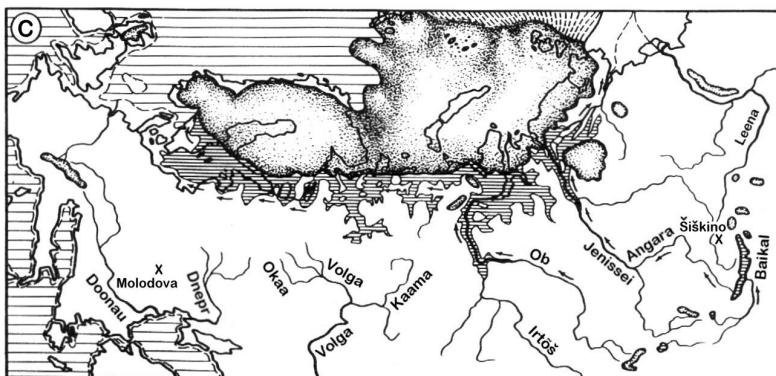
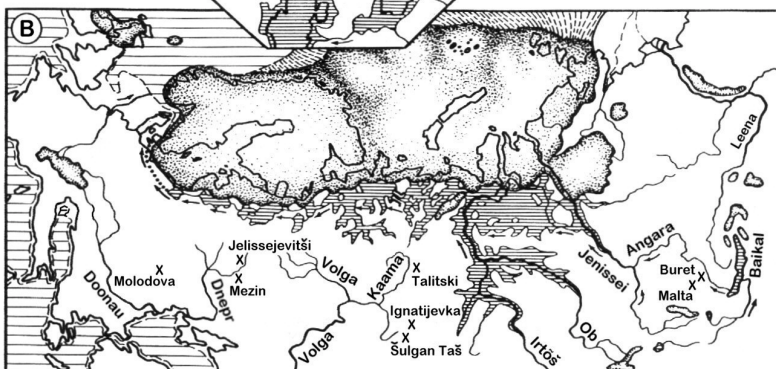
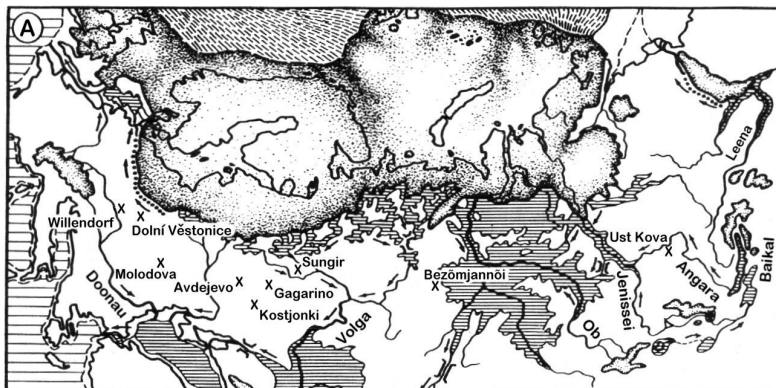
Sageli mõistetakse jääaja viimast, umbes 70–10 tuhat aastat tagasi kestnud nn Valdai (Würmi) jäätumist kui ühtlaselt kulgenud protsessi, mille jooksul ilmastiku pidev külmenemine põhjustas umbes 20 at (22 500 Cal) tagasi liustike maksimaalse leviku. Sellele aga järgnes kliima soojenemisest tingituna liustike ühtlane taandareng. Tegelikult toimus nii maksimumi eel kui ka järel mitmeid ulatuslikke ja pikaajalisi temperatuurifluktuatsioone. Suhteliselt kauakestev soojem periood (interglatsiaal) valitses 48–22 at tagasi (jooknis 1). Et jääpiir taandus siis kaugele põhja, tekkis inimasustus isegi Petšora jõgikonda (PSSSR 1984: 186).

Suur osa käesolevas artiklis käsitletavatest muinastaideleidudest pärinebki jäätumise maksimumile eelnenud soojemast perioodist (umbes 24–22 at tagasi), mida võib ühtlasi pidada Kesk- ja Ida-Euroopas paleoliitilise pisiplastika õitsengu ajaks. Selle peamised leiukohad asetsevad kaarja vööndina Doonau ülemjooksult kuni Volga ülemjooksuni. Antud perioodi taie, eriti inimkujutiste osas, on kogu Euroopa ulatuses kaunis sarnane. Lopsakate naisefiguuride levik Lääne-Euroopast kuni Ida-Vene tasandikeni viitab inimeste mobiilsusele ja sarnaste uskumuste levikule suuremas osas Euroopas. Ka Läänemere ümbrus võis siis olla asustatud, kuigi seda tõendavad leiud senini puuduvad. Kahjuks ei võimalda vähene olemasolev paleogeograafiline ja arheoloogiline materjal selle aja järgu inimasustuse dünaamikat veel küllalt usutavalt rekonstrueerida.

Liustike uus pealetung muutis enamiku mainitud vööndi varem asustatud paikadest uuesti inimtühjaks või äärmiselt hõredalt asustatuks. Skandinaaviast lõunasse ja Alpidelt põhja poole suunduvad liustikud muutsid Euroopa keskosa elamiskõlbmatuks, mis-



Joonis 1. Valdai (Würmi) jäätumise aegsed temperatuurimuutused (PSSR 1984: 31), ajastud ja olulisimad muinastadeleiukohad.



Joonis 2. Paleogeograafilise situatsiooni jääaja lõpul: A – maksimaalse jäätumise aegu; B – umbes 13 at tagasi; C – umbes 10,5 at tagasi. 1 – mandri- (a) ja merejää (b) liustikud, 2 – lahtine meri, 3 – järved, 4 – künnised, 5 – vete voolusuunad, 6 – ürgorud (Grosvald 1983: 96–97) ning muinastaike tähtsaimad leiukohad enne (A) ja pärast (B, C) glatsiaalset maksimumi.

tõttu ka inimasustus jagunes kaheks. Lääne- ja Ida-Euroopa elanikerühmade omavaheline läbikäimine raskenes või muutus mitmeks aastatuhandeks koguni võimatuks. See asjaolu avaldas desintegreerivat mõju Euroopa keeltele, kultuuridele, muinastaike jne.

Hilispaleoliitikumi lõpus muutus paleogeograafilise situatsioon taas märgatavalt. Liustike taandarenedes tekkisid uued pinnavormid ja maapind hakkas kiiresti tõusma. Looduslikku olustikku määrasid ka ulatuslikud jäänukliustikud, sulamisveest moodustunud ääretud siseveekogud ning neist välja voolavad võimsad jõed, mis suubusid lõunas ja läänes. Joonisel 2 on näidatud Euroopa ja Siberi suuremate siseveekogude paiknemine, jõgede voolusängid ning mandrijää serva muutumine alates jäätumise maksimumist kuni Balti jääjärve moodustumiseni umbes 10 at tagasi.

Kesk- ja Ida-Euroopa (Alpidest itta jäävad), Uurali ja Siberi hilispaleoliitilised asulakohad ning muinastaikeleid on osaliselt määratud selleaegse sisevete akvatooriumiga. Lääne-Siberis laiunud hiiglasliku jääjärve tõttu puuduvad seal paleoliitilised leiud sootuks. Kahtlemata oli veekogudel oma mõju ka inimeste remigratsioonile jääst vabanevatele aladele jääaja lõpus. Siis domineerinud ida-läänesuunaline vetevool võis soodsalt mõjutada ka flora ja fauna samasuunalist liikumist.

Inimesed saabusid paljudesse varemasustatud paikadesse tagasi alles aastatuhandeid pärast jääaja maksimumi möödumist. Näiteks Molodovassee tekkis uus asustus umbes 17 at tagasi, Kostjonki-Borševo aladele üle 13 at tagasi (PSSSR 1984: 223–225). Euroopa ida- ja lääneosa inimeste vaheline läbikäimine taastus samuti alles jääaja lõpus, siis kui asustati ka Läänemere lõunakallas. Ida-Poola ja Leedu aladele rännati idast ja sinna tekkis Swidry kultuur. Selle naabrusse tekkinud Arensburgi kultuuri (Lääne-Poola, Põhja-Saksa alade) asukad olid aga läänepoolset päritolu (Carpelan 2000). Swidry kultuurist arenes välja varamesoliitiline Kunda kultuur, mis omakorda levis kaugemale põhja ning itta, pannes hiljem aluse ka Volga-Okaa mesoliitilisele kultuurile (PSSSR 1984: 223–225).

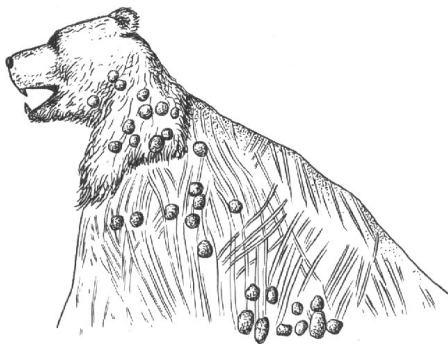
Soome-ugri esihõimude seotuse kohta konkreetsete paleoliitiliste kultuuridega puuduvad senini andmed. Selge on vaid see, et viimase glatsiaalmaksimumi ajal olid jääga kaetud või elamiskõlbmatud peaaegu kõik praegused soome-ugri rahvaste asualad. Nende hilisem kasutuselevõtt uurali või soome-ugri keelkonna esihõimude poolt ei saanud toimuda enne maa vabanemist liustikest. Asustamisloo ja keelkonna tekke kohta on loodud mitmeid teooriaid, millest varasemad tuginevad nn soome-ugri Uurali algkodule ja sealt lähtunud ida-läänesuunalisele migratsioonile. Hüpotees kammkeraamilise muinaskultuuri soome-ugri päritolust sidus keeleteadusliku ja arheoloogilise ainese ning pani aluse tõdemusele, et läänemeresoome hõimude eellased saabusid Läänemere äärde Volga-Okaa regioonist nooremal kiviajal ehk neoliitikumis. Nüüdisaegsetele dateeringutele tuginedes oleks see pidanud toimuma umbes 6000 aastat tagasi, seega 4–5 at pärast jääaja lõppu.

Teatud vastuolu keeleteadusliku ja arheoloogilise materjali vahel ja ka objektiivsete andmete vähesus sunnib uurijaid tänaseni üha uutele otsingutele. Värskeima hüpoteesi järgi toimus soome-ugrilaste sisseränne praegustele asualadele põhiliselt lõuna suunast ja peaaegu üheaegselt liustike taandumisega (Julku 1997; Nunes 1997). Sel juhul soome-ugri Uurali algkodust rääkida ei saa, kuna soomeugrilased ja seega ka läänemeresoomlaste esihõimud pidanuks siis elama praegusel territooriumil juba jääaja lõpust, olles ühtlasi Swidry kultuuri järeltulijad. Ka Uurali algkodu hüpotees võimaldab soomeugrilasi seostada selle kultuuriga, sest Volga-Okaa mesoliitilise kultuuri tekke üheks põhjuseks loetakse Swidry kultuuri ekspansiooni itta. Volga-Okaa aladelt omakorda on aga tagasi Läänemere äärde, Soome ja Ida-Karjalasse kandunud mitmeid kultuurimõjutusi kogu jääajajärgse esiajaloo kestel mesoliitikumis, neoliitikumis, pronksi- ja rauaajal (Carpelan 2000).

Ilmselt pole enamikku paleoliitilise taide öitsenguaajast pärinevaid objekte õige seostada mingi konkreetse keelkonna esihõimudega. Selleks on ajavahe liiga suur. Kuid samas on selge see, et osa hilispaleoliitiliste kultuuride kandjaist Euroopas ja võimalik, et ka Siberis, pidi olema substraadiks soome-ugri esihõimude tekkes. Seetõttu on soome-ugri muinastaide varase arengu käsitlemist õige alustada leidudega areaalist, mis ulatub Siberist kuni Kesk-Euroopani.

Muinastaide teke, vormid ja areng

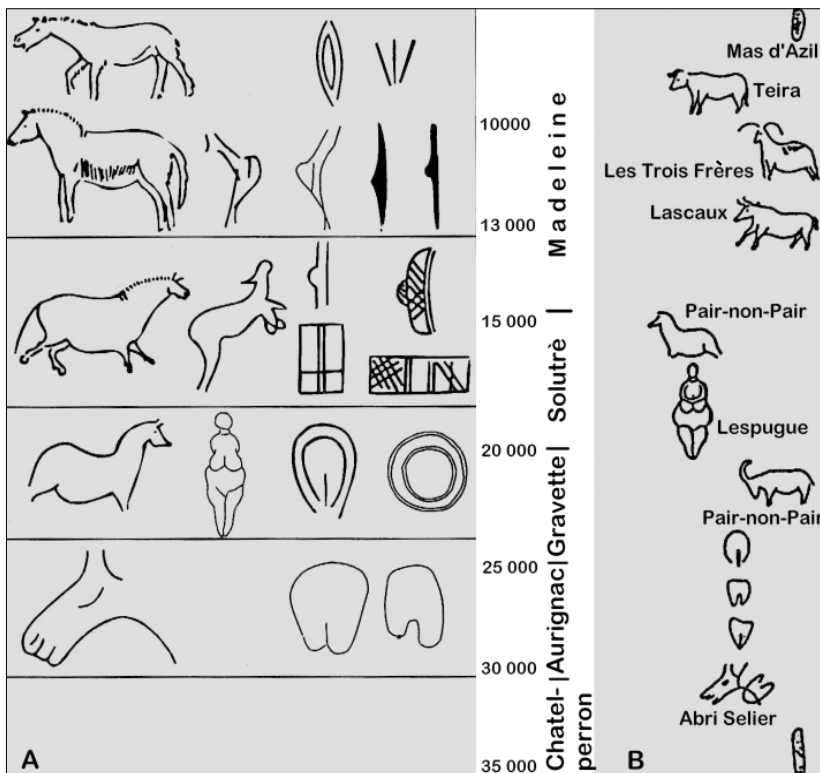
Muinastaide teket on seostatud hilispaleoliitikumi selle perioodiga, mil Euroopasse asus kromanjooni inimene, kes järk-järgult sulandas või tõrjus välja neandertallase (vt joonis 1). Varasemast ajast teatakse vaid muinastaide eel- ja algvorme. Muinastaide eelfaasi on oma uuringutes põhjalikult käsitlenud A. D. Stoljar, kelle teooria järgi andsid taideloomingule esmase tõuke looduslikud loomalaadsed kujutised (Stoljar 1985). Teatud lisandite abil loodi neist nn naturaalsed maketid, mida hakati kasutama rituaalsel otstarbel (joonis 3). Naturaalsete makettide järkjärgulise täiendamise kaudu üha enam loomasarnaseks jõutigi omavalmistatud skulptuuride, jooniste ja maalinguteni.



Joonis 3. Stalagmiidist keha ja koopakaru peaga naturaalne maketti A. Stoljari järgi (Stoljar 1985: 191).

Vanimad Ida-Euroopa figuratiivsed kujutised kuuluvad Moustier' ajastu lõppu ning on enam kui 40 tuhat aastat vanad luugraveeringud (Tšernõš 1978; Sõtnik 1983). Moustier'le järgnevatel Aurignac'i ja Gravette'i ajastutel, mis eelnesid jäätumise maksimumile, loodi juba rohkesti mitmesugusest materjalist väikevorme ehk pisiplastikat. Koopataie (maalingud, graveeringud, skulptuurid ja bareljeefid) saavutas ulatusliku leviku Solutré ja Madeleine'i ajastul, pärast glatsiaalmaksimumi möödumist. Paleoliitilise koopataide rohked leiukohad paiknevad Kantaabrias (Lõuna-Prantsusmaal ja Põhja-Hispaanias). Kuni Uurali koopamaalingute avastamiseni 1959. aastal peeti seda ainult Lääne-Euroopale omaseks nähtuseks (Rjumin 1961).

Ida-Euroopa ja Aasia muinastaide arengu kohta pole senini põhjalikku üldistavat teooriat loodud. Küll aga on nende küsimustega tegeldud pikka aega Lääne-Euroopa maades, eelkõige Prantsusmaal. Sealsete uurijate arvates arenes Euroopa paleoliitiline taie lihtsamalt keerukamale (joonis 4). Aurignac'i perioodil loodud



Joonis 4. Lääne-Euroopa paleoliitilise taide genees: A – Leroi-Gourhani, B – Lumley järgi (Masson 1996: 52–53)

loomakujutiste prototüübid on raskesti identifitseeritavad. Edaspidi, Gravette'i ja Solutré ajastul muutus taie aga üha selgepiirilisemaks ja detailsemaks, milles võib vaevata ära tunda jääaegse fauna esindajaid. Tõelise õitsenguni jõuti Lääne-Euroopas umbes 15 at tagasi Madeleine'i ajastul Kantaabria regiooni polükroomsete koopamaalingute ning detailirohkete luufiguuride ja graveeringutega.

Ida-Euroopa paleoliitilise taide parimad looma- ja inimkujutiste näidised pärinevad glatsiaalmaksimumile eelnenud ajast, mil põhivormiks oli mammutivõhk- ja kiviplastika. Samast ajast on leitud ka rikkalikult ornameenteeritud esemeid ja ehteid. Pärast glatsiaal-

maksimumi muutus inimeste ja loomade kujutamine suhteliselt harvaks, ulatusliku leviku saavutas aga väga mitmekesine ornament. Hilispaleoliitikumi lõpust pärinevaid inim- ja loomakujutisi pole peaaegu üldse leitud, kuid sama ajajärgu ornamenteeritud esemeid on teada rohkesti. Ka mesoliitilisest ajast on leitud vähe niisugust pisiplastikat, mis oleks kunstiliselt teostuselt võrreldav paleoliitilise loominguga. Tähelepanuväärseks erandiks on Äänisjärve Lõuna-Oleni saare mesoliitilise kalmistu suurepärased sarvest ja luust taiesed (Stoljar 2000).

Muinastaideliukohad

Siberi, Ida- ja Kesk-Euroopa figuratiivne paleoliitiline taie esineb peamiselt pisiplastika ja graveeringutena, millele lisanduvad kahe Lõuna-Uurali koopa maalingud. Muudest muinastaideliikidest on rohkesti esindatud veel ornament ja ehted. Kesk-Euroopa tähtsaimad leiukohad paiknevad praeguse Tšehhi ja Austria territooriumil. Ida-Euroopa tuntumad leiualad on Ukraina ja Kesk-Venemaa tasandike suurte jõgede ääres. Siberi leiukohad jäävad peamiselt Jenissei-Angara jõgikonda ja Baikali ümbrusse.

Kesk-Euroopa ->

Kesk-Euroopas on muinastaide poolest kõige rikkam Määrimaa, mille olulisimad leiukohad on Dolní Věstonice, Pavlov, Předmostí, Petřskovice, Pekárna ja Brno. Samasse regioonini kuuluvad ka Doo-nau keskjooksu Willendorfi ja Galgenbergi muinasasulad.

Willendorfi küla sai eriti tuntuks nn Willendorfi veenuseks nimetatud lubjakivist skulptuurikese järgi. See kujutab endast lopsakate kehavormidega hoolikalt töödeldud naisefiguuri, mis alg-selt oli värvitud punaseks. Eriti on esile tõstetud rasvavolte ja suuri rindu, millele toetuvad ebaproportsionaalselt väikesed käed. Nägu pole kujutatud, kogu pead aga katavad lopsakad lokkis juuksed (joonis 5). Leid tuli ilmsiks 1908. aastal seoses Wachau raudtee ehitusega ning sellest ajast alates on kõiki vanema kiviaja naisefi-guure hakatud nimetatud paleoliitilisteks veenusteks. Willendorfi veenus on dateeritud umbes 25 at vanuseks ning on üheks enim-avaldatud Gravette'i ajastu muinastaiaseks. Sellest 10,3 cm kuju-